

ЗНАМЕНИТІ УКРАЇНЦІ

ПЕТРО
КРАЛЮК

УЛАС
САМЧУК

Харків
«ФОЛІО»
2023

ЗВІДКИ ТЕЧЕ ТА РІЧКА?

Життя людини певним чином залежить від її місця народження. «Мала батьківщина» так чи інакше впливає на наш світогляд, світосприйняття. Улас Самчук народився на теренах південної Волині.

Цікаво відзначити, що майже одночасно з ним зовсім поряд із місцем його народження побачили світ ще два письменники. Один із них, хоча й помітно поступався Самчуку як літератор, все ж став набагато відомішим за нього — завдячуючи радянській пропаганді. Це — Микола Островський. А ще був Сергій Даушков, що своїм письменницьким талантом не поступався Самчуку, а тим паче Островському. Однак, у силу життєвих обставин, так і не став відомим, а багато його творів були написані «в шухляду». Приклад Островського, Самчука й Даушкова чудово демонструє, що не тільки талант робить письменника відомим, часом це роблять зовнішні обставини, особливо суспільна кон'юнктура.

Першим серед цих письменників народився Островський (29 вересня 1904 р.), другим — Самчук (20 лютого 1905 р.), третім — Даушков (8 жовтня цього ж року). Із життя вони пішли теж

у такому порядку. Найменше прожив Островський, 32 роки, найдовше — Даушков, 85 літ.

Відстані між «їхніми» селами — всього лиш кілька десятків кілометрів, за день можна дійти пішки. Островський народився в селі Вілія (нині Рівненського району Рівненської області), де пройшло його дитинство. Вже підлітком та юнаком жив у волинських містечках, зокрема, у Старокостянтиніві й Шепетівці. Рідне село Самчука, Дермань, так само, як і Вілія, входить до складу Рівненського району Рівненської області. Напряму від Дерманя до Вілії близько 20 кілометрів. Трохи далі від цих сіл, у межах 35 кілометрів, знаходиться Лішня (Кременецький район Тернопільської області), де народився Даушков. Правда, ще дитиною Самчук із батьками переселився в село Тилявка, яке зараз належить до Кременецького району Тернопільської області, що знаходилося за десяток кілометрів від Лішні й Малої Андруги, де з часом поселилися батьки Даушкова.

Волинь, яка на той час входила до Російської імперії й вважалася «російською», насправді в плані культурному лишалася українською. З цього приводу Самчук у промові «Волинь незабутня», виголошеній до 25-ліття Інституту дослідів Волині (25.05. 1977 р.), говорив таке: «Волинь українизувала чужих прибульців без примусу, без політики, лишень силою культурної вищости її села. Волині не було змосковщено, її було лишень зведено до державности царської православієм і назвою Русь. Етнічна сила цього народу була така велика, що вона розчиняла в собі не лишень поляків, але й німців, у великій мірі чехів і самих москалів, які прибували сюди під виглядом всіляких релігійних сект. А коли прийшло до українізації самої Волині, тобто коли їй прийшлося міняти поняття Русь

на поняття Україна, або краще Волинь на Україна, то сталося це либонь за одну ніч. Без національної школи, без просвіт і організацій Волинь стає українською за духом і стилем від низу до верху...»

Загалом життя Самчука, принаймні перша його половина, припало на непрості часи, коли відбувалися великі зміни, потрясіння, коли колишній «російський» волинський селянин усвідомив себе українцем, зазнаючи гонінь і переслідувань за своє українство. Це був час війн, краху одних держав, на зміну яким приходили інші. І час, коли українці прагнули стати господарями на своїй землі, створити свою державу. Самчук у автобіографічній повісті «П'ять по дванадцятій» так представив своє життя того періоду (написане це було 1 серпня 1945 р.): «Ось моя власна історія. Від 1905 до 1917 імперія Романових. 1918—20 — Українська Народна Республіка. 1920—1927 — Жеч Посполіта. 1927—1929 Німеччина Веймарська. 1929—1940 Чехословаччина. 1941—1944 — німецька окупація в Україні. 1944 — до цього дня Німеччина «п'ять по дванадцятій». Маю сорок років життя. Народився під час війни, виріс під час війни, зріс під час війни. Одинадцять років війни і революції, п'ятнадцять років вигнання, чотирнадцять миру. Польська, німецька і мадярська в'язниці. Тричі нелегальний перехід кордонів. Свідок постання України, Польщі, Чехословаччини, Карпатської України, Протекторату, Генерального Губернаторства, Райхскомісаріяту Україна, Другого Райху, Третього Райху. Свідок їх упадку. Свідок двох найбільших воєн в історії світу. Царі, королі, імператори, президенти, диктатори, Муссоліні, Гітлер, Сталін. Голод 1932—1933, концентраційні табори...» Всі ці події так чи інакше знайшли висвітлення в багатогранній творчості Самчука.

Але звернемося до його витоків. Народився, як уже зазначалося, він у Дермані — селі з великими культурними традиціями. Перші письмові згадки про нього припадають на XV ст., коли воно знаходилося у володінні князів Острозьких. Хоча поселення тут існувало й раніше. Чимало видатних людей походили з цього села або були пов'язані з ним. Протягом віків там діяв православний Троїцький монастир, заснований у кінці XV ст. Деякий час його управителем був друкар Іван Федорович (Федоров), який готував до друку Острозьку Біблію. На початку XVII ст. Дерманський монастир став значним культурним осередком, де концентрувалися українські інтелектуали того часу — Ісакій Борискович, Іов Княгиницький, Даміан Наливайко, Кипріан тощо. Ймовірно, певний час тут перебував Іван Вишенський. Пізніше настоятелем Дерманського монастиря став видатний письменник-полеміст Мелетій Смотрицький. У Дермані незадовго перед тим, як тут побачив світ Самчук, у 1897 р. народився блискучий український перекладач і письменник Борис Тен (Микола Хомичевський). Можна називати й інші імена.

Чи знав Самчук про ці традиції? Дещо довідався ще в дитинстві. Хоча не дуже... Потім він цікавився такими речами. І в романі «Чого не гоїть огонь», написаному вже достатньо зрілим Самчуком, таке читаємо про Дермань:

«...тут, у цьому селі, була одна з перших в Україні друкарень, що керував нею сам перводрукар, відомий на цілому сході Європи Іван Федоров, який походив з Москви і втік звідти, переслідуваний царем Іваном Лютим за чарівництво. Він був на службі у князя Костянтина Острозького, заснував в Острозі друкарню і довгий час

працював у Дермані як управитель княжих дібр, а також заложив і тут друкарню, в якій видрукувано багато книг слов'янською мовою.

Тут працювали такі визначні творчі люди української національної культури, як Герасим Смотрицький, його брат Мелетій Смотрицький, рідний брат Северина Наливайка Дем'ян, тут перебував близький друг Івана Вишенського, афонський схимник Іов Княгинецький, і багато, багато інших славних людей працювало у мурах отого монастиря, що його дзвіницю видно з цієї гори, прозваної Турецькою, або Батієвою...»

Є в цій інформації певні неточності. Самчук же не був професійним істориком. Однак загалом він подає правдиву картину. Як бачимо, культурну історію свого села письменник вивчив — і непогано.

Знаходиться Дермань неподалік міста Острога, яке в кінці XVI — на початку XVII ст. було культурною столицею України. Тут існувала академія, друкарня, в якій було надруковано чимало книг — серед них знаменита Острозька Біблія. Давній Острог як культурний центр високо цінувався Самчуком. У згаданій промові «Волинь незабутня» зустрічаємо такі його слова: «Але чи не найбільше знаємо Волинь з діянь князів з Острога Острожських... за князів Федора, за Василя, за Костянтина Першого їх столиця Остріг розбудовується в один з наймаркантніших осередків політичного, а особливо культурного життя всієї землі української. Згадаймо хоча преславету, єдину на сході Європи, Острожську академію, де працювало і вчилось стільки видатних, знаних і менш видатних, не знаючих людей того часу... Тут також заложено першу на слов'янському сході книгодрукарню, що її заложив відомий перводрукар Іван Федорів, і тут також 1581 р. появилась вперше

друком на слов'янській мові Острожська Біблія разом з цілим рядом видань іншого, переважно церковного, значення».

Для Самчука його родинне село означало багато. Воно не раз згадується в творах письменника. Зокрема він писав, що «Дермань для мене центр світів на планеті...». Ось одна з Самчукових поетичних характеристик своєї малої батьківщини: «Дермань! Знаєте ви, що таке Дермань? Ні, сказав би Гоголь, ви не знаєте, що таке Дермань. Це дуже простора і барвиста казка. Вже здалека розгортається вона цілими милями вправо і вліво. Вже здалека виринають із зелені, то знов десь зникають золоті хрести її церков. Вже здалека цілими натовпами облягають зо всіх сторін краєвиди і горе вам, чоловіче, коли ви не митець, не поет, або принаймні не звичайний фотоамастор, з яким-небудь «Кодаком» на беззплич... Все то накидається на вас хижо зо всіх боків, ніби згряя звірів, і хоч-не-хоч, — ви здаєтесь. Зупиняєтесь, знімаєте капелюха і глибинно вітаєте цю царицю волинських сіл...». Саме так, не просто селом, а царицею волинських сіл стала для Самчука Дермань.

Село це було багатолюдним, розкидане по численним кутках та хуторах. Самчук народився в кутку, іменованому Запоріжжя, або Гуцівщина. Згідно легенди, тут ще з часів повстання під проводом Богдана Хмельницького осів запорізький козак Данило Гуца — звідси, власне, й іменування цього кутка. Від цього козака ніби й походив рід Данильчуків-Самчуків. До речі, письменник використовував прізвища як Самчук, так і Данильчук. Наскільки наведена козацька легенда відповідає дійсності, складно говорити. Письмових свідчень про це не зберіглося. Але ж не могла ця легенда з'явитися просто так. Самчук принаймні вірив у своє да-

леке козацьке походження. Чи не звідси його тяга до центральної «козацької» України, куди він хотів потрапити ще в молоді роки, але реалізувати цю мрію зміг лише пізніше — під час німецької окупації України в часи Другої світової війни.

Самчук народився в типовій селянській родині, яка не відзначалася заможністю, але й не бідувала. Про його батька, Олексія Антоновича, відомо наступне: народився він у Дермані в 1869 р. Був двічі одружений, створивши багатодітну родину. Вперше одружився з Марією Морозюк близько 1888 р., яка народила йому двоє дітей — Василя й Катерину. Але померла в молодому віці в 1897 р. Після цього Олексій Самчук одружився вдруге в 1900 р. з Анастасією Рудою-Мартинюк. Вона народила йому п'ятеро дітей — Петра й Пилипа, які померли малими, а також Уласа, Федота й Василю.

Життя Самчуків не було легким. Доводилося важко працювати. До того ж малоземелля. Уласовий батько складав копійку до копійки, аби докупити землі, стати більш заможним. У 1907 р., коли Уласові було всього два роки, родина покинула куток Запоріжжя й переселилася на хутір Лебедщина за якихось п'ять кілометрів від Дермані. Тут не було ні церкви, ні магазину, ні школи. Тому мешканці Лебедщини часто навідувалися до Дермані.

На Лебедщині Самчуки мали п'ять десятин землі (майже п'ять з половиною гектарів за сучасними мірками). Життя родини письменник описує в першій частині трилогії «Волинь» під назвою «Куди тече та річка». Батько Уласа, щоб додати до своїх десятин ще одну, корчував ліс, а взимку добував камінь у кар'єрі, аби побудуватися. Письменник у цьому творі зворушливо зображує бать-

ка: його постать потужна, міцна, ступить — земля гнеться. Він постійно в роботі, усе в руках його горить. А мати — маленька, щупла. Вона доглядає дітей, порається на кухні. В жнива — на полі.

Попри важку працю батьків, життя на Лебедщині Самчук малює як таку собі ідилію серед природи, своєрідний рай. Ось один із описів цього місця з «Волині»: «...той луг широкий та зелений з округлими копицями сріблястої вежі, з гаями молодих, струнких вільх, з кущами диких поричок, ожин та повійки. Те стависько з тими темними стінами густого зеленого шелестящого очерету і та річка з прозорою, жовтавою водою, що в'ється змією вздовж лугом, вкритим густими і високими соковитими травами. І квіти квітнуть, і птахи співають...» Володько, головний герой «Волині», прототипом якого і був Самчук, питає батька, куди тече та річка. Той говорить, що до моря. Володько намагається уявити море — «велике, велике, ні кінця, ні краю». Йому хочеться туди, у незвідані краї.

Мрії збуваються... Самчук із часом покине рідні місця, опиниться в «широкому світі», помандрує за океан і опиниться в Америці — в силу непростих життєвих обставин. Але згадувати буде про рідні краї... Тужитиме за ними.

Навесні 1913 р., коли Уласу виповнилося вісім років, він зі своєю родиною здійснив першу свою «велику подорож». Його батько довідався, що в селі Тилявка у Кременецькому повіті пан продає за відносно помірну ціну землю перед своїм від'їздом за кордон. Він намовив деяких дерманців, щоб вони придбали із ним землю. Охочі знайшлися. До Тилявки переїхало десять родин, які заклали тут хутір Дерманський.

ЗМІСТ

Звідки тече та річка?	5
Літописець українського простору	29
На конях — білому і вороному	69
На «іншій планеті»	92
Втеча від себе?	103